

אזרחות בסיכון גבוה

שלום (שולי) דיכטר¹

האזרחות של הערבים בישראל נגועה בפגמים רבים כל כך, שאפשר בהחלט להגדירה "אזרחות סוג ב' דה-פאקטו" גם אם אין חוק הקובע זאת במפורש. עם זאת, הסערה הצפויה בחודשים הקרובים עלולה להביא לשינוי בהגדרת ה"אזרחות המופחתת" של הערבים בישראל ולהפוך אותה מאזרחות סוג ב' דה-פאקטו, לאזרחות סוג ב' דה-יורה. בשנה-שנתיים הקרובות, תוך כדי יישום תוכנית ההתנתקות ובעקבות התגובה העממית היהודית על המהלך, עלול השלטון לחוש שהוא מאבד את בסיס הלגיטימיות שלו בעיני חלק קטן, אך מוביל, של הציבור היהודי. כדי לרצות אותו ייתכן שהשלטון יאפשר ואף ייזום מהלכי חקיקה, אשר יובילו לקיבוע מצב של אזרחות מדרגה שנייה לערבים.

שני מוקדי ההשפעה העיקריים בתהליך אפשרי זה הם מעשי השלטון מחד גיסא ודעת הקהל היהודית מאידך גיסא. תפקיד רב השפעה בתהליך שמור לציבור היהודי, שבכוחו להכתיב לשלטון את דרכו. במאמר זה אין בכוונתי לנתח את ההיבט הפוליטי-המשפטי של סכנה זו, שכן אינני מומחה לפוליטיקה או למשפט. עם זאת, אנסה להצביע על מוקדי רעש בקרב הציבור היהודי, שסביבם עשויים להיווצר כוחות העלולים להביא את הממשלה לפעול בכיוון זה.

מעמד אזרחי מופחת – עם גיבוי בינלאומי?

מאז שנת 2000 עוברת ישראל זעזועים פוליטיים והיסטוריים, המשפיעים עמוקות על הקשר שבין המיעוט הערבי לבין המדינה. הירי-למוות ב-13 מפגינים ערבים בסתיו באותה שנה פגע פגיעה מכרעת באזרחותם של הערבים בישראל. מאז פורסמו מסקנות ועדת אור, שחקרה את הנסיבות שבהן נהרגו 13 אזרחי ישראל הערבים. לצד המסקנות בתחום המשפטי, הצביעה הוועדה על כשל מתמשך של השלטון בכל הנוגע להנהגת שוויון בין אזרחים יהודים לאזרחים ערבים, ועל ההכרח המיידי בצמצום הפערים בין האוכלוסיות. מאז פרסום מסקנות ועדת אור חלפו שנתיים, אך המלצותיה אינן מיושמות כלל ועיקר.

יתרה מזאת, בשנים האחרונות חלה הידרדרות ביחסים בין השלטון והאזרחים הערבים. הנה כמה דוגמאות: בשנה האחרונה הוארך תוקפו של חוק האזרחות והכניסה לישראל המונע מתן מעמד בישראל לפלסטינים הנשואים לאזרחים ערבים. בנוסף, הממשלה מקדמת תיקון לחוק האזרחות שיגביל מאוד מתן מעמד בישראל לבני זוג "לא יהודים" של אזרחים ישראלים. יוזמות נוספות, כמו המלצות דו"ח גדיש, שאושרו על ידי הממשלה, ואשר לפיהן המדינה תוכל להעביר קרקעות לקרן הקיימת לישראל (קק"ל) ומעניקות לקק"ל יד חופשית להעביר אדמות באופן בלעדי לאזרחים יהודים, מדירות ערבים ומציבות איום קבוע על אזרחותם. עם מצב הרוח הלאומני שסביר כי יתפתח במדינה במשך השנים הקרובות, גוברת האפשרות שיוזמות חקיקה נוספות ברוח זו יועלו בכנסת.

¹ שלום (שולי) דיכטר הוא מנכ"ל משותף של "סיכוי" – העמותה לקידום שוויון אזרחי בישראל

פנייתה של ממשלת ישראל לממשל האמריקני לקבל סיוע כספי לביצוע ההתנתקות כוללת בקשה לסיוע ב"פיתוח הנגב והגליל". מהלכי הממשלה, וגם ההסברה המלווה אותם בהקשר זה, מדגישים כי למעשה מדובר ב"יהוד הנגב והגליל". העובדה שהממשל בושינגטון אינו מתנה (עד לשעה שבה נכתבות שורות אלה) את מתן הסיוע בחלוקה שווה של הכסף בין יהודים לערבים על בסיס אזרחי, מעוררת דאגה רבה. אפשר ללמוד ממנה כי גם הממשל בארצות הברית נותן לגיטימציה לפיתוח על בסיס הפרדה אתנית בישראל. מאוחר יותר עלולה תמיכה שבשתיקה מעין זו לשמש "רשת ביטחון" בינלאומית לנקיטת צעדים מרחיקי לכת נגד האזרחים הערבים בישראל ללא התערבות חיצונית, מכיוון שמהלכים אלה יחשבו לעניינה הפנימי של "הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון".

רמת המתח ביחסו של השלטון אל האזרחים הערבים עלתה כל כך, שב-6 ביולי 2005 פירסם העיתון "מעריב" ידיעה שלפיה הורה השב"כ לשרי הממשלה לנסוע ליישובים הערביים רק במכוניות ממוגנות-ירי. יש להניח שהשרים הטורחים לבקר ביישובים ערביים לא ייענו להמלצה זו, אך עצם פרסומה בכותרת שנמתחה לכל רוחב העמוד ב"מעריב" מוסיף דלק למדורת הדה-לגיטימציה של האזרחים הערבים. ההיבט החמור ביותר בכל הדוגמאות הללו הוא ההידרדרות בגישתם של האזרחים היהודים והשלטון הישראלי כלפי האזרחים הערבים.

הא ראייה: הרעיון לשרטט מחדש את הקו הירוק, כך שתושבי אום אל-פחם והמשולש כולו יסולקו, למעשה, מן האזרחות הישראלית בלי לסלקם מיישוביהם ומקהילותיהם, חדר אל השיח הישראלי באופן שאי אפשר עוד להתעלם ממנו. תוכנית זו מכונה בהיתממות "חילופי שטחים", אף שעיקרה מתייחס לבני האדם היושבים בשטחים אלה. היא תכונה להלן בשם "סילוק מן האזרחות", שכן כינוי זה ממוקד דווקא בבני האדם שבהם עוסקת התוכנית ובמעמדם האזרחי.

"פריש-מיש" גיא-פוליטי

ב-2 ביולי 2005 פורסם בתוכנית הטלוויזיה "קבינט", המשודרת בערוץ 10, סקר שלפיו כ-56% מן היהודים בישראל תומכים ברעיון של סילוק האזרחים הערבים תושבי המשולש מן האזרחות. את הרעיון הזה אפשר בהחלט לשייך למקום הנרחב והלגיטימי שכבש לו השיח הדמוגרפי בישראל. שיח זה, שצמח על הקרקע הפורייה של הרצון לקיים כאן מדינה יהודית, כולל אשכול שלם של התייחסויות למיעוט הערבי בישראל - החל מלגיטימיות להפליה מובנית בהקצאת משאבי המדינה וכלה בניסיון להיפטר מן האזרחים הערבים באמצעות ויתור על שטחים הנמצאים בריבונות המדינה.

המהלך ההיסטורי של הקמת מדינה פלסטינית, שבין השאר תהווה שדה מגנטי של תודעה לאומית פלסטינית בדרך לשיקומו של העם הפלסטיני לאחר מלחמת 1948, הוא צעד לגיטימי וראוי. מהלך זה כולל, בין השאר, הצבת גבול חי ונושם בין שני שדות מגנטיים - היהודי והפלסטיני. אולם הפרויקט ההיסטורי של הצבת גבול אמור להיות הפוך בהווייתו מפרויקט ההתנתקות, שבבסיסו הצבת החומה. שרטוט גבול בריא משמעותו, בראש ובראשונה, הקמת מערכי קשר נושמים וחיים, ולא איטום של תודעת הצדדים זה מפני זה. המערך של איטום

היחסים המוקדם כעת בין יהודים לפלסטינים נבנה על תחושת מיאוס, ובעיקר ייאוש, ונזקו רב מתועלתו. להלן אתייחס רק להשפעתו על האזרחות בישראל פנימה.

בתודעת הציבור היהודי, מהלך ההתנתקות מרצועת עזה החל עם הישמע קריאת הקרב של השלום מפיו של אהוד ברק בשנת 1999: "הם שם ואנחנו כאן!" קריאה זו נתנה מענה לחלום של רבים מן הישראלים, שביקשו לא לראות עוד פלסטינים, נקודה. ייתכן שחלום זה מאפשר בריחה מן ההתמודדות הקשה ביותר של הציונות – המפגש הרגשי עם ריסוקו של העם הפלסטיני בשנת 1948.

ייתכן גם שמקורה של הפנטזיה היהודית הזאת נעוץ בכך שהפלסטינים מייצגים את כישלונה הגדול ביותר של המדינה, שלא הצליחה לספק לאזרחים היהודים, ולתנועה הציונית ככלל, חיי שלום סבירים עם השכנים הפלסטינים שבתוך המדינה ומחוצה לה. כך או כך, הרעיון קנה לו אחיזה בחלקים רחבים ביותר בציבור היהודי ויצר תמיכה מקיר לקיר בבניית חומות בטון ומערכת של גדרות, אשר "יצרבו בתודעה" את ההפרדה בין יהודים לפלסטינים בשטח שבין הירדן לים.

תפיסת ההפרדה אינה מסתכמת במערך ביטחוני זמני וגם לא בהפרדות מן השטחים הכבושים ומהעם הפלסטיני היושב בהם. הפנטזיה האמיתית היא לא לראות פלסטינים באשר הם, גם אם הם שכנים קרובים גיאוגרפית וגם אם הם חולקים עם היהודים את האזרחות במדינה. כך חודרת התפיסה של חומות ההפרדה אל תוך ישראל פנימה וקווי התיחום שלה הם קווים אתניים-לאומיים. אבל תפיסת ההפרדה הזאת אינה מסתפקת בהפליה מבנית בחלוקת משאבי המדינה, אלא חותרת לסילוק הערבים מן האזרחות בישראל.

יש להניח כי מהלך זה לא יבוצע הלכה למעשה, שכן צעדים כאלה יוצאים אל הפועל רק בעת מלחמה של ממש, תחת מסך עשן מוסרי, והרחק מעינה של דעת הקהל העולמית. גם אם חלילה תפרוץ כאן מלחמה כוללת, דעת הקהל העולמית, המתעניינת מאוד בנעשה כאן, לא תניח לבצע מהלך זה. יש להניח גם שאפילו מציעי ההצעה מודעים לכך, ולכן נראה כי רצונם אינו להשיג הישגים פיזיים בדמות הזזת הגבול, אלא הם מעוניינים דווקא בהישגים קונספטואליים, תודעתיים. היעד הוא כנראה שלילת הלגיטימיות של אזרחות הערבים בישראל בעיני הציבור כולו ובעיני השלטון ובהמשך ישאפו תומכי הרעיון לקבע מצב של אזרחות מדרגה שנייה לערבים תושבי ישראל.

תפיסה זו אינה מנותקת מן המציאות הישראלית וגם לא מהשיח הרווח במדינה. התקופה האחרונה מעלה חשש כבד מפני הקלות היתרה שבה עשויה תפיסה זו להתקבל. הקישור שנעשה בין ההצעה ל"חילופי שטחים" לבין ההתנתקות מעזה ומצפון השומרון נראה טבעי לרבים ונתפס אף כרעיון המעמיד את הפרספקטיבה הלאומית כגורם הקובע את העתיד, בניגוד לפרספקטיבה האזרחית. רבים רואים בו רעיון הרמוני, משלים, המאפשר להיפטר בקלות מן הקושי המורכב מאוד שמציבה האזרחות המגוונת בישראל.

גם אם נשללת האפשרות של מלחמה כוללת, שעלולה לאפשר את ביצוע המהלך הפיזי, אין לשלול אפשרות של "פריש-מיש", דהיינו טריפת הקלפים הגיאוגרפיים בחסות מהלך מדיני אזורי מרחיק לכת. מהלך זה אמנם לא יאפשר שינוי גבולות, אבל במקום זאת הוא ייתן לגיטימציה לקיבוע נחיתותם האזרחית של הערבים בישראל דה-יורה, כחלק מ"ביצור יהדותה של המדינה" וכאיזון ל"נטישת חלקי מולדת". גופים בינלאומיים יתנערו מהתערבות במהלך מעין זה, בנימוק שזהו "עניינה הפנימי של הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון" ויוסיפו ש"בכל זאת, מגיע משהו ליהודים אחרי הוויתור הגדול שעשו".

השיח הדמוגרפי – ראשו של מדרון חלקלק

ההצעה לסלק את הערבים תושבי המשולש מן האזרחות היא חלק מן השיח הדמוגרפי שהתפתח כאן, במיוחד בעשור האחרון. מאז הוצג תהליך אוסלו לציבור היהודי בישראל, נעשה שימוש בשיח הדמוגרפי כדי להצדיק הקמת מדינה פלסטינית ובמבט לאחור נראה כי היתה זו טעות. הקמת מדינה פלסטינית היא מהלך המבוסס הן על הצורך והן על הצדק ההיסטורי, ואין להישען על טיעון שאינו לגיטימי בבסיסו, כדי להצדיק מהלך זה לפני הציבור היהודי. אבל הטיעון המסייע הזה כבר נהפך לחרב מתהפכת, המאיימת כעת על יהודים וערבים גם יחד.

גם ההתנתקות נשענת על הטיעון הדמוגרפי, המבוסס על מסורת אירופית ארוכת שנים של שרטוט גבולות לאורך קווים של זהות אתנית, שמקורה בפריחת הלאומיות במאה ה-19. עולם האסוציאציות הסובב את ההתנתקות, כמו הטיעונים לגיטימיות של "חילופי השטחים", מקורם בסדר העולמי שהתגבש באירופה בתחילת המאה ה-20. אבל אירופה, שבשיאו של אותו תהליך נסחפה למערבולת גזענית קשה, הבינה מאז שגם אם מתקיימת מדינת לאום, אסור לה להישען על תפיסה של טוהר לאומי-אתני. לכן באירופה, בכל הקשור לזכויות ולהנאה ממשאבי המדינה, האזרחות היא הנותנת ולא ההשתייכות האתנית-הלאומית. המציעים להיפטר מ-200,000 אזרחים ערבים יודעים, שגם אחרי "חילופי השטחים" יישארו כאן עוד כמיליון מהם. ההצעה לביצוע הרעיון נשענת, כביכול, דווקא על מסורת ישראלית פרגמטית בסגנון "עוד דונם ועוד עז", או שמא "פחות דונם ופחות עז". אבל כאמור, לא המהלך הפיזי הוא העיקר, אלא הלגיטימציה שהוא מעניק לתפיסה הבלתי לגיטימית של טוהר אתני בריבונות יהודית בישראל.

ובכל זאת, רק לשם התרגיל, ננסה לתאר לעצמנו כיצד תבוא לביטוי האזרחות של הערבים שייוותרו כאן לאחר סילוק תושבי המשולש אל מעבר לגבול. האם תושבי סחינין יקבלו סוף-סוף את המגיע להם בהקצאת אדמות מדינה לבנייה לזוגות צעירים, בדומה לשכניהם בכרמיאל? האם ישותפו נחף, בענה ודיר אל-אסד בנתח מן הארנונה השמנה שמניב אזור התעשייה המרחבי הפועל בכרמיאל? אם יזכו סוף-סוף הערבים תושבי הנגב ליישובים ראויים לשמם? ודאי שלא, להיפך – שוליותם האזרחית תודגש עוד יותר.

לדידם של ה"דמוגרפים", אין הבדל בין תושבי סחינין לתושבי באקה אל-ערביה. ההבדל היחיד נעוץ בקרבה הרבה יותר שבין תושבי באקה לגבול. קרבה זו מאפשרת לחתוך אותם אל מחוץ למדינה, ואילו סחינין תקועה עמוק בלב הגליל ואותה אי אפשר לשלוף משם. לדידם של מציעי ההצעה, אלה ואלה הם ערבים, ולכן אינם לגיטימיים כאן כאזרחים.

מנקודת ראותם של היהודים, השיח הדמוגרפי מסכן את עתיד המדינה בשני היבטים: הראשון הוא המדרון החלקלק שאליו מוליכה תפיסת הטוהר האתני. ראשיתו בדה-לגיטימציה של אזרחותם של מי שאינם יהודים, המשכו בקיבוע האפליה המבנית ותחתיתו היא אפרטהייד דה-יורה. ההיבט השני הוא יהודי-פנימי, אבל המדרון הוא אותו מדרון והשיפוע אותו שיפוע. דוברי השיח הדמוגרפי מדגישים כי יש צורך לבסס כאן "רוב ציוני" ו"רוב פרודוקטיבי". דבריהם מכוונים לא רק נגד הערבים, אלא גם נגד החרדים ומקבלי קצבאות אחרים. כך הם יוצרים ברית בין הציונות הדתית, כולל תנועת ההתנחלות, לבין מעמד הביניים משלם המסים, שמשך תשומת לב מיוחדת מאז הופעתה של שינוי על המפה הפוליטית. אבל בעוד שאת הערבים אפשר לסלק, לפחות מבחינה קונספטואלית, יהדותן של הקבוצות האחרות אינה מאפשרת את סילוקן. דור או שניים לאחר הדה-לגיטימציה של הערבים, דינן של קבוצות אלה להיות בתחתית המדרון הדמוגרפי לצד אותם ערבים שיהיה בלתי אפשרי לסלקם האזרחות. כמוהם, גם החרדים ומקבלי הקצבאות יישארו מופלים לרעה ומודרים ממרכז המעגל האזרחי.

אם, חלילה, יצליח השיח הדמוגרפי להפיל חללים רבים ולשעבד את הדמוקרטיה הישראלית לצרכיו, דינה של הציונות לחדול מן ההיסטוריה כשהיא חנוקה בתוך מבצר דמוגרפי קנאי, חילוני, חסר אלוהים בהליכותיו ופנאטי ברוחו. יהודים שהציונות יקרה להם חייבים לשלול את השיח הדמוגרפי מכל וכל, הן בשל התוצאות הבלתי הוגנות שיהיו לו בכל הנוגע לאזרחים הערבים והן משום שהוא סותר את האינטרס הציוני-היהודי להיות חלק ממשטר דמוקרטי בישראל.

היעד - אזרחות פלורליסטית במשטר דמוקרטי. המכשול – שיח דמוגרפי

בחזרה אל ההתנתקות ותוצאותיה הצפויות. בשנה שעברה פירסם המכון הישראלי לדמוקרטיה נייר עמדה, שהופק בעקבות דיונים רחבים ועמוקים שקיים. אחת ההמלצות הבולטות באותו נייר עמדה היתה לתת למתנחלים "פיצוי אידיאולוגי" על פינוי השטחים. במישור הפרקטי, פיצוי זה היה אמור לבוא לביטוי ב"ביסוס דמותה היהודית של המדינה ברשות הרבים". על רקע השיח הדמוגרפי, המניע את מחשבתם של רבים מאוד ממובילי הזרם המרכזי היהודי, ובהנחה שעקב ההתנתקות יבקש זרם זה לשכך את הזעם הקדוש של קיצוני הימין בכנסת, אין לשלול על הסף תמיכה של חלקים מהזרם המרכזי ביוזמות חקיקה גזעניות, שיועלו כדי "להדגיש את אופיה היהודי של המדינה".

ערכה של הדמוקרטיה טמון במגוון האוכלוסיות החיות תחת כנפיה ורואות בה מסגרת מדינית משותפת. שתי הקבוצות העיקריות באוכלוסייה הישראלית הן היהודים והערבים, וכל אחת מהקבוצות נחלקת למגוון של תתי-קבוצות על פי המוצא, הדת, אורחות החיים ועוד. המסגרת היחידה שמסוגלת להכיל את התמונה המגוונת הזאת היא משטר דמוקרטי פלורליסטי. סכנת השד הדמוגרפי רובצת לפתחם של הרוב היהודי והמיעוט הערבי בישראל גם יחד. היא מחייבת מהלך נגדי רב עוצמה, מצד יהודים וערבים שהמשטר הדמוקרטי באשר הוא חשוב להם.